

فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام (علمی - پژوهشی)
سال هفتم، شماره ۳، پیاپی ۲۷، پاییز ۱۳۹۷ صفحه ۵۵-۷۹

توصیه‌های راهبردی کشور تونس برای تداوم بیداری اسلامی مبتنی بر ظرفیت‌ها، پیشران‌ها و بازیگران کلیدی

مهدی حاجی سیاری*

دکترای آینده‌پژوهی و مدیرکل مرکز آموزش صدا و سیما

پیمان جلیلی

دکترای ارتباطات، معاون برون مرزی و عضو هیئت علمی دانشگاه صدا و سیما

چکیده

بیداری اسلامی، یک فرایند است نه یک پدیده نوظهور و دفاعی و آشکارا می‌توان شاخص‌های بیداری اسلامی در تونس نظیر اسلام‌خواهی، مردمی بودن و غیره را مشاهده کرد. هدف این مقاله عبارت است از اینکه چه توصیه‌های راهبردی برای تداوم جریان بیداری اسلامی در تونس قابل‌ارائه است و بر این اساس تلاش شد با بهره‌گیری از ابزار مصاحبه عمیق و روش‌های تحلیل مضمون و سناریونویسی به آن پاسخ داده شود؛ از این رو، با بهره‌گیری از ادبیات بیداری اسلامی مبتنی بر دیدگاه رهبر معظم انقلاب و استفاده از نظر نخبگان و کارشناسان آگاه به تحولات سیاسی کشور تونس، ظرفیت‌ها، پیشران‌ها و بازیگران مؤثر برای تداوم بیداری اسلامی شناسایی و با تشکیل پانل‌های تخصصی به آن‌ها امتیاز داده شده است. دو عدم قطعیت کلیدی گرایش مردم به اسلام و حمایت غرب و متحدان از گروه‌های سلفی-تکفیری استخراج و سه سناریوی نوزایی اسلامی، شکست خیزش و پیشروی دشوار برای شرایط آینده بیداری اسلامی در تونس احصا شد که ترکیبی از سناریوهای مطلوب و نامطلوب بودند. با استفاده از توصیه‌های ارائه‌شده برای تحقق دورنمای مطلوب و پرهیز از دورنمای نامطلوب در سناریوهای یادشده، ۱۷ توصیه راهبردی با محوریت ساختار و سیاست، فرهنگ، دیپلماسی و رسانه، اقتصادی، سیاسی - امنیتی و علمی - آموزشی ارائه شد.

واژگان کلیدی: بیداری اسلامی، پیشران‌ها، توصیه‌های راهبردی و عدم قطعیت‌ها

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۶/۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۹/۳۰

آدرس الکترونیکی نویسنده: hmehdis2531@gmail.com

مقدمه

بیداری اسلامی پدیده‌ای است که در بستری تاریخی نه‌چندان دور، در کشورهای اسلامی، تحقق و جریان یافته است. می‌توان بیداری اسلامی را جریانی دوسویه در واکنش به استعمار خارجی و استبداد داخلی دانست که مسلمین در طی دو یا سه قرن اخیر به آن‌ها دچار بودند. در واقع علاوه بر استعمار، مسائل داخلی و ضعف کشورهای اسلامی نیز در ایجاد و تقویت این جریان مؤثر بوده است. با افزایش ارتباط بین جهان اسلام و غرب، چرایی عقب‌ماندگی مسلمانان و پیشرفت، رفاه عمومی، نظم و شکوفایی جوامع غربی در برابر عقب‌ماندگی، فقر و فساد جوامع و حکام مسلمان به پرسشی جدی در اذهان نخبگان این جوامع تبدیل شد و اندیشه و آرای متفکرانی چون رشید رضا، سید حسن البنا، سید جمال‌الدین اسدآبادی و کمی بعدتر امام خمینی (ره)، سرفصل این جریان بودند که عرصه نظری و عملی بیداری اسلامی را در هم می‌تنیدند. پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ نقطه عطفی در فراز و نشیب این جریان بود.

تونس در طول تاریخ معاصر جهان عرب، همواره از کشورهای پیشگام بوده است، بنابراین، این موضوع که تحولات عربی از تونس آغاز شده است، اتفاقی نیست. مردم تونس و به‌ویژه رهبر اسلام‌گرای النهضه تأثیر بسیاری از امام خمینی پذیرفته‌اند، به‌گونه‌ای که الغنوشی معتقد است: «تأثیرگذاری انقلاب اسلامی، باعث ارائه مفهومی مترقی از اسلام و دین‌داری به توده مردم شد.» (غنوشی، ۱۳۷۰: ۴۷)

کشورهای غربی تلاش می‌کنند حرکت‌های مردمی که عوامل مختلفی به‌ویژه الهام‌گیری از مبانی و آموزه‌های اسلامی سبب‌ساز آن است را به نفع خود مصادره کنند که به‌هیچ‌عنوان شبیه به انقلاب اسلامی ایران نشود و حتی به آن گرایش پیدا نکند. رهبر معظم انقلاب، این تحولات که بسیاری از نشانه‌های اسلام‌خواهی مردم در آن وجود دارد را بیداری اسلامی نام نهاده و نوعی سیاست هدایتگری و تدبیر آینده‌نگرانه را پیگیری می‌کنند که ماهیت این نهضت که در تقابل با تفکر و عمل امریکا و متحدانش است، استحاله نشود؛ از این رو، این مقاله در پی آن است، با توجه به زمینه‌های اعتقادی-مذهبی، تاریخی و فرهنگی و اسلام‌خواهی مردم مسلمان تونس و نقش مؤثری که می‌تواند در آینده تمدن‌سازی نوین اسلامی در منطقه شمال آفریقا و در مجاورت با اروپا ایفا کند، به بررسی وضع موجود و آسیب‌شناسی این جریان بپردازد و نقش بازیگران مؤثر در ماتریس قدرت و نظم منطقه‌ای را مشخص و تعیین کند چه ظرفیت‌ها، قابلیت‌ها، پیشران‌ها و عدم قطعیت‌های مهمی در مسیر تحولات آینده این کشور وجود دارد تا با شناسایی آن‌ها بتوان توصیه‌های راهبردی برای تداوم جریان بیداری اسلامی در این کشور را ارائه کرد.

پرسش اصلی مقاله عبارت است از اینکه، چه توصیه‌های راهبردی را می‌توان برای تداوم جریان بیداری اسلامی در تونس ارائه کرد؟ و پرسش‌های فرعی نیز شامل موارد زیر است:

۱. چه قابلیت‌ها و ظرفیت‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی برای تداوم بیداری اسلامی در تونس وجود دارد؟
۲. مهم‌ترین پیشران‌ها، عدم قطعیت‌ها و بازیگران مؤثر بر بیداری اسلامی در تونس کدام‌اند؟

روش‌شناسی

رویکرد اصلی این پژوهش کیفی است و لذا از ترکیبی از روش‌های کیفی برای تکوین پژوهش استفاده شده است. بر این اساس، ابتدا با استفاده از روش اسنادی در جهت دست یافتن به ادبیات نظری موضوع، به مطالعه مدارک و اسناد مرتبط، از جمله کتاب‌های مرجع، پژوهش‌های موجود و وبگاه‌ها و اسناد معتبر اینترنتی مرتبط با این حوزه، پرداخته و به یافته‌های نظری و علمی مورد نیاز دست یافته است. در ادامه پژوهش، با انجام مصاحبه عمیق با خبرگان و متخصصان حوزه بیداری اسلامی، پاسخ پرسش‌های احصاشده از چهارچوب مفهومی پژوهش، دریافت شد. روش مصاحبه عمیق به‌عنوان «روش یک‌به‌یک و انفرادی گردآوری اطلاعات» است که به وسیله آن «در جریان مصاحبه عمیق، مصاحبه‌کننده پرسش‌هایی را مطرح می‌کند و مصاحبه‌شونده‌ها را برمی‌انگیزد تا دیدگاه‌های خود را بازگو کنند. بنابراین مصاحبه عمیق به‌عنوان «مشارکت معناساز میان مصاحبه‌کننده‌ها و پاسخ‌دهندگانشان توصیف می‌شود.» (هینیک و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۸۶-۱۸۵) پس از آن با استفاده از روش «تحلیل مضمون» (Thematic analysis)، مصاحبه‌های عمیق انجام‌شده با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا (Maxqda)، نسخه ۱۲ تحلیل شد. «تحلیل مضمون»، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. (Braun & Clarke, 2006) در ادامه با تشکیل پانل‌های تخصصی با حضور متخصصان آینده‌پژوهی و بیداری اسلامی، به هر یک از بازیگران، پیشران‌ها و عدم قطعیت‌ها از ۰ تا ۳ امتیاز داده شد تا مهم‌ترین‌ها از هر یک از موارد مذکور مشخص شوند. جامعه آماری این پژوهش نیز متشکل از ۲۵ تن از صاحب‌نظران متخصص و خبرگان در زمینه روابط بین‌الملل و آگاه از تحولات بیداری اسلامی در غرب آسیا و شمال آفریقا است.

پیشینه‌شناسی

با بررسی پیشینه و سوابق پژوهش‌های قبلی در این زمینه مشخص شد، مطالب و مقالات مختلفی البته به صورت توصیفی - تحلیلی درباره چرایی تحولات انقلابی در منطقه، دلایل و زمینه‌ها، موانع و مشکلات، نقش بازیگران بین‌المللی و منطقه‌ای، تأثیرات جمهوری اسلامی (به‌ویژه تفکرات

حضرت امام خمینی (ره) و تأثیر هدایتگری رهبر معظم انقلاب) انجام و برخی پیشنهادها ارائه شده، اما در هیچ‌یک، سناریوها و توصیه‌های راهبردی با نگاه به آینده جریان بیداری اسلامی ارائه نشده است. ایوب پورقیومی (۱۳۹۲) در رساله دکتری با عنوان راهبردهای تحقق خاورمیانه اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی، سه راهبرد اجماع‌سازی ملی، گفتمان‌سازی مقاومتی و نفی سبیل را برای جمهوری اسلامی پیشنهاد می‌کند. رضا سعید محمدی (۱۳۹۰) در رساله دکتری با عنوان همگرایی جهان اسلام و تأثیر آن بر امنیت جمهوری اسلامی ایران (با تأکید بر بیداری اسلامی) به این جمع‌بندی می‌رسد که برای همگرایی جهان اسلام باید از الگوی همگرایی مردم محور دینی بهره گرفت. از ویژگی‌های این الگو، نخست، مبنای قرآنی داشتن و دوم، برخلاف الگوهای رایج دنیا، ابتکار عمل در دست ملت‌ها و رهبران دینی و فکری است تا بر عهده دولت‌ها. در مقاله انقلاب تونس، انقلاب کرامت؛ نویسنده آمیرا آلیا (Aleya-Sghaiera, Amira) (۲۰۱۲) دلایل اصلی تحولات در تونس را نابرابری در توزیع ثروت و خستگی مردم از نظام استبدادی را نام می‌برد. شلی کالبرستون (Shelly Culbertson) (۲۰۱۶)، تحلیلگر سیاسی در موسسه رند، در پژوهش و مشاهدات خود به این جمع‌بندی می‌رسد که موج تظاهرات و اعتراضات که به بهار عربی مشهور شد فقط به تغییر سازنده نسبتاً کوچکی در غرب آسیا و شمال آفریقا منجر شد. او به شش کشور تونس، ترکیه، عراق، اردن، قطر و مصر سفر و تجارب مختلفی ارائه می‌کند. کالبرستون می‌گوید: بعد از صحبت کردن با مردم این کشورها که در مرکز تحولات بهار عربی حضور داشتند به این نتیجه رسیدم که تحولات بهار عربی (بیداری اسلامی) تازه آغاز شده است. دوره اول تحولات در مورد ماهیت وضع موجود بود. دوره دوم، بیش از یک دهه با یک فرایند تدریجی با کار بر روی مؤسسات قضایی و ارزش‌های اجتماعی خواهد بود (Culberston, 2016: 13-15).

مبانی نظری

سال ۲۰۱۱ برای جهان اسلام، توأم با سونامی‌ای بود که بخش زیادی از کشورهای اسلامی از جمله تونس، مصر، لیبی، بحرین و یمن را در بر گرفت. این حرکت زمانی اهمیتی دوچندان پیدا کرد که بدانیم بر اساس فرهنگ سیاسی اهل سنت؛ قیام، انقلاب و هرگونه اعتراضی علیه حاکم وقت، حرام و غیرجایز است. سرعت و شدت ظهور و موفقیت برخی از این انقلاب‌ها تا حدی است که هیچ دسته‌ای از تحلیل‌گران سیاسی داخلی و خارجی هنوز نتوانسته‌اند نظرات و دیدگاه‌های قانع‌کننده‌ای درباره آن‌ها ارائه کنند. مجموع این نظریات و دیدگاه‌ها را می‌توان در دسته‌بندی زیر قرار داد:

۱. قیام‌های مردمی در حقیقت در اثر «نظریه توطئه غرب» به رهبری امریکا و صهیونیسم طراحی شده تا بتواند تحولات منطقه را به نفع آنان تغییر دهد و این با بی‌ثباتی دولت‌های عربی میسر است؛

۲. نظریه مداراگرا، خنثی و بی‌تحرك ناسیونالیسم عربی که سعی دارد با پررنگ نشان دادن اختلافات، دعوی قدیمی اختلاف مذاهب طراحی و اجرا کند؛
۳. تحولات اخیر در قالب طرح دموکراسی خواه و لیبرال دموکراسی در کشورهای اسلامی مطرح کرده و هدف اصلی آن را سرنگونی دیکتاتورها و رسیدن به خوشبختی و سعادت از نوع غربی دانسته و فرهنگ سیاسی مدرن را در تبیین آن به کار می‌برد؛
۴. بیداری اسلامی نظریه مناسب تحلیل تحولات اخیر است. (عیوضی، ۱۳۹۴: ۹۹-۹۷)
- با توجه به این مسئله، بسیاری از متفکران و نظریه‌پردازان بر اساس اصول، مبانی و اهداف خود به ارائه تحلیل پیرامون این وقایع پرداختند. صرف نظر از دیدگاه‌های موجود و تلاش برای تطبیق تحولات تونس با آن، اسامی مختلفی از سوی کنشگران با هدف جهت‌دهی بر این تحولات بر آن گذاشته شد از جمله فرانسه و بخشی از اروپا که آن را به انقلاب یاسمین نام نهادند تا روح لطیف نرمش را حاکم سازند، اما انقلابیون تونس از آن به انقلاب آزادی و کرامت تعبیر کردند. انتخاب نام بیداری اسلامی که بر اساس روح حاکم بر مبارزات و مطالبات مردم تونس بود نیز می‌توانست به شکل‌دهی آینده این نظام کمک کند. به هر حال، عده‌ای از نظریه‌پردازان، این تحولات را در راستای جنبش‌های غرب‌گرا و در قالب دیدگاه‌های لیبرال دموکراسی یا بهار عربی معرفی می‌کنند. برخی دیگر، این تحولات را در راستای جنبش‌های اسلام‌گرا، بیداری اسلامی یا سلفی‌گری قلمداد می‌کنند، اما در این مقاله، نظریه بیداری اسلامی و جریان شناسی تحولات مربوط به آن در تونس بررسی شده است.

۱- نظریه بیداری اسلامی مبتنی بر دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب

خداوند در آیات مختلفی از قرآن کریم نسبت به آینده مؤمنان، مسلمانان و مستضعفان جهان وعده داده است. در آیه ۵۵ سوره مبارکه نور^۱ به صراحت می‌فرماید: {وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ...} همچنین در آیه ۱۳۷ سوره مبارکه اعراف می‌فرماید: {وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَعَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا.} این آیات و بسیاری دیگر گواه این موضوع مهم هستند که آینده از آن مؤمنان و اسلام دین آینده جهان است و در نهایت بندگان صالح وارث زمین می‌شوند. از این رو، می‌توان به صراحت گفت که بیداری اسلامی یک واقعیت غیرقابل انکار است.

نظریه بیداری اسلامی از سوی رهبر معظم انقلاب ارائه شده است. در اندیشه ایشان، بیداری اسلامی نه یک پدیده نوظهور و دفعی و نه یک خیزش کور عربی است، بلکه این جنبش عظیم ریشه در نوع خاصی از گفتمان فکری جهان اسلام دارد. ایشان معتقدند در بیش از ۱۵۰ سال

۱- خداوند به کسانی که ایمان آورده و عمل شایسته انجام داده‌اند، وعده خلافت در زمین را داده است....

۲- مستضعفان را وارث شرق و غرب زمین گردانیدیم.

اخیر رهبران بزرگی در اقصی نقاط عالم اسلام به پا خواستند و جریانی را به پا کردند که میوه آن بیداری اسلامی است.

نقش و تأثیرگذاری رهبر معظم انقلاب در فرایند بیداری اسلامی را می‌توان در سخنرانی‌های چند سال اخیر که در خصوص بیداری اسلامی بوده است، مشاهده کرد. برای سهولت جهت آگاهی از دیدگاه‌های معظم له، مهم‌ترین بیانات به شرح جدول شماره (۱) آمده است.

جدول (۱): مهم‌ترین بیانات رهبر معظم انقلاب در رابطه با بیداری اسلامی

پرسش	پاسخ اجمالی
۱. ریشه شکل‌گیری بیداری اسلامی چیست؟	- احیای عزت و کرامت انسانی در سایه اسلام (۱۳۹۱/۱۱/۱۰).
۲. چرا قیام‌های منطقه، اسلامی هستند؟	- ملت‌های مسلمان؛ عدالت، آزادی، مردم‌سالاری را در اسلام می‌بینند و نه در مکاتب دیگر (۱۳۹۱/۰۹/۲۱).
۳. راهبرد دشمن در برابر بیداری اسلامی چیست؟	- ایجاد اختلاف بین مسلمانان (۱۳۹۱/۱۱/۱۰). - مصادره انقلاب‌ها (۱۳۹۰/۰۱/۰۱). - شبیه‌سازی انقلاب‌ها در ایران و سوریه (۱۳۹۰/۰۱/۰۱). - سلب مرجعیت فکری علما و تراشیدن مراجع فکری جدید (۱۳۹۲/۰۲/۰۹).
۴. انقلاب‌های منطقه بر چه اصولی متکی است؟	- احیا و تجدید عزت و کرامت ملی، ایستادگی در برابر نفوذ و سلطه، برافراشتن پرچم اسلام (۱۳۹۰/۰۶/۲۶).
۵. نقش خواص در هدایت جریان بیداری اسلامی چیست؟	- ایجاد فکر، گفتمان و جریان فکری در جوامع (۱۳۹۱/۰۹/۲۱).
۶. بیداری اسلامی از نظر تاریخی برای ما چه اهمیتی دارد؟	- مسیری که ما حرکت می‌کنیم، مسیری است که می‌تواند تاریخ جهان و هندسه سیاسی دنیا را متحول کند (۱۳۹۱/۰۵/۲۲).
۷. آیا انقلاب‌های منطقه توطئه‌ای امریکایی است؟	- عنصری بهتر از مبارک و بن علی برای امریکا وجود نداشت (۱۳۹۰/۱۰/۰۷). - امریکایی‌ها کاری نمی‌کنند که مردم به صحنه بیایند (۱۳۹۰/۱۰/۰۷).
۸. مردم یا احزاب، کدامیک مهم‌ترند؟	- مهم‌ترین عنصر در این انقلاب‌ها، حضور واقعی و عمومی مردم در صحنه مبارزه و جهاد است (۱۳۹۰/۰۶/۲۶).
۹. مهم‌ترین اولویت انقلاب‌های پیروز شده چیست؟	- نظام‌سازی بر اساس اصول اسلامی (۱۳۹۱/۰۹/۲۱).
۱۰. درستی مسیر نهضت‌های اسلامی چگونه باید فهمید؟	- درستی مسیر نهضت‌های بیداری اسلامی را باید در موضع‌گیری آنان در قبال مسئله فلسطین جست‌وجو کرد (۱۳۹۲/۰۲/۰۹).
۱۱. چشم‌انداز پیش‌روی بیداری اسلامی چیست؟	- هدف نهائی نمی‌تواند چیزی کمتر از «ایجاد تمدن درخشان اسلامی» باشد (۱۳۹۲/۰۲/۰۹).
۱۲. نقش انقلاب اسلامی در شکل‌گیری بیداری اسلامی چه بوده است؟	- نمایش امکان‌پذیری تشکیل حکومت دینی و پیشرفت علمی و اقتصادی و سیاسی در سایه آن به مسلمانان (۱۳۸۹/۱۱/۱۵).
۱۳. ارتباط پیشنهاد مذاکره با ایران از طرف امریکا و حوادث بیداری اسلامی چیست؟	- غرض امریکا ناامید کردن ملت‌های سر برافراشته مسلمان است (۱۳۹۱/۱۱/۲۸).
۱۴. تجربیات انقلاب اسلامی ایران که می‌تواند به نهضت اسلامی کشورهای دیگر کمک کند چیست؟	- توکل به خداوند و اعتماد و حسن‌ظن به وعده‌های مؤکد نصرت الهی، بازخوانی دائمی اصول انقلاب (۱۳۹۰/۰۶/۲۱).
۱۵. سیاست ایران در قبال نهضت‌های بیداری اسلامی چیست؟	- اعلام اعتقاد و التزام به قیام ملت‌ها، وحدت، برادری مسلمین و جهاد اسلامی (۱۳۹۰/۱۱/۱۴).
۱۶. آیا تحولات سوریه انقلاب است؟	- واقعیت سوریه جنگ نیابتی علیه محور مقاومت و به نفع رژیم صهیونیستی است (۱۳۹۱/۰۶/۱۰).

پرسش	پاسخ اجمالی
۱۷. راه حل ایران برای مسئله سوریه چیست؟	- ما طرفدار ملت سوریه و مخالف هرگونه تحریک و دخالت خارجی در آن کشوریم. - هرگونه اصلاح در سوریه باید به وسیله خود ملت و با روش های ملی باشد (۱۳۹۱/۰۸/۰۴). - ارسال سلاح به گروه های بی مسئولیت متوقف شود (۱۳۹۱/۰۶/۰۸).
۱۸. آیا ایران در پی صدور الگوی ولایت فقیه است؟	- این دروغ ها، سی سال است که در پی جدا کردن ملت ایران از دیگر ملت ها است (۱۳۸۹/۱۱/۱۵).

۲- مراحل بیداری اسلامی

بیداری اسلامی پدیده ای متأخر نبوده و از تاریخی غنی و پشتوانه های قوی نظری برخوردار است. مراحل بیداری اسلامی به صورت های مختلفی از سوی صاحب نظران دسته بندی شده است. در این پژوهش، تبار تاریخی جریان بیداری اسلامی معاصر، ذیل سه مرحله عمده به این شرح تقسیم بندی شده است:

۲-۱- مرحله نخست بیداری اسلامی، مرحله اصلاح فرهنگی و سیاسی

مرحله نخست بیداری اسلامی با مبارزات بنیادین سید جمال الدین اسدآبادی و دیگر مجاهدان معاصر که در پی تغییر وضع موجود دنیای اسلام به وضع مطلوب بودند، آغاز شد. سید جمال به عنوان متفکر پیشگام جنبش های اسلامی در دوره معاصر و مصلح اندیشه در مشرق زمین، یکی از چهره های نامداری است که در دوره بحران جوامع اسلامی با درک درست خود از چالش های پیش روی مسلمانان با «مدرنیته غربی» آگاهانه و هوشیارانه برخورد کرد و در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بیشتر کشورهای اسلامی مشارکت فعال داشت. در این مرحله علاوه بر سید جمال، متفکران بزرگی نظیر شیخ محمد عبده، اقبال لاهوری، علامه مرتضی مطهری و... فعال بوده اند و تبعیت از دستورات بنیادین اسلام و اجرای آن را، راه حل برون رفت از وضعیت موجود آن زمان می دانستند. (اسماعیلی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۱-۶۰)

۲-۲- مرحله دوم بیداری اسلامی، مرحله انقلاب فرهنگی و سیاسی ایران

مرحله دوم بیداری اسلامی در قرن بیستم و توسط امام خمینی (ره) بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران و در قالب انقلاب اسلامی رخ داد. نهضت اسلامی امام خمینی (ره) اوج تمام حرکت ها و جنبش های اسلامی تاریخ اسلام و تشیع و تبلور همه آمال و آرمان های انقلابی نهضت هایی بود که پیش از این به وقوع پیوسته بود. نهضت امام خمینی (ره) ریشه در مدینه النبی و تمدن اسلامی داشت و بازگشتی به عزت و عظمت از دست رفته مسلمانان محسوب می شد. امام خمینی (ره) با تکیه بر فقهت اصیل اسلامی و شناخت کامل از مختصات تمدنی اسلام و همچنین اشراف بر

وضعیت مسلمانان و آخرین ترفندهای غرب، در مسیر احیای گام نهاده و رسالت خویش را به کامل‌ترین شکل ممکن به انجام رساند. (اسماعیلی و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۸-۸۷)

به برکت قیام حضرت امام خمینی (ره) و پیروزی انقلاب اسلامی بود که مسلمانان در اقصی نقاط جهان به این باور دست یافتند که دوران تسلیم و خودباختگی عالم اسلام در برابر غرب به پایان رسیده و افق فراروی جهان اسلام بسیار روشن و امیدوارکننده است. از این رو، انقلاب اسلامی ایران، نقطه عطفی است که به رهبری بزرگ بیدارگر اسلامی قرن بیستم، امام خمینی (ره)، رکود حاصل‌شده در موج اول بیداری اسلامی را با امواج بلند مرحله دوم جان تازه‌ای بخشید. (آقارضوی، ۱۳۹۲: ۸-۵)

۳-۲- مرحله سوم بیداری اسلامی، مرحله انقلاب‌های منطقه‌ای و جهانی فرهنگی و سیاسی

در اوایل سال ۲۰۱۱ غرب آسیا و شمال آفریقا با تحولاتی روبه‌رو شد که از سوی کارشناسان خارجی به دلیل سرعت و انفجاری بودن آن به سونامی تعبیر شد، این سونامی در یکی از مراکز مهم تمدنی تاریخ بشر که محل ظهور سه دین یهودی، مسیحیت و اسلام است، رخ داد که افزون بر آن، دارنده منابع عظیم انرژی است و برای غرب از لحاظ ژئوپلیتیک بسیار مهم است. برای اطلاق بیداری اسلامی به این حرکت‌ها با توجه به نشانه‌ها و نمادهای اعتراضات می‌توان مذهب را بالاپوشی دانست که برگرفته از تجربه تاریخی و فرهنگی مردم این کشورها بر خواسته‌های مردم این کشورها دوخته شده است. بیداری ملت‌های عربی پس از سال‌ها خفتگی خود، یادآور تلاشی است که اصلاح‌گران دینی در گذشته‌ای دور در پی پاسخ به عقب‌ماندگی خود به آن دست یافتند. بازگشت به هویت خویشتن و مقاومت در برابر استبداد داخلی. (شمشادی، ۱۳۹۳: ۱۱۳-۱۱۱)

این مرحله، بیش و پیش از هر چیزی در جست‌وجوی راه‌حلی اسلامی برای معضلات و گره‌های کور کشورهای اسلامی است؛ جست‌وجوی کرامت، عزت، سیاست، اقتصاد، روابط اجتماعی و اخلاقی و.. در درون فرهنگ و تمدن اسلامی خویشتن و نه با عاریت گرفتن از سایر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها نظیر فرهنگ و تمدن غربی. آنچه در بیداری اسلامی و به‌ویژه مرحله سوم آن نمود پیدا کرده، حرکت مسلمانان به سمت مقابله با نظام سلطه و حکومت‌های وابسته آن و اصلاح یا جایگزینی آن با یک حکومت مبتنی بر اصول اسلامی و مردم‌سالاری است. موجی که حکومت‌های دست‌نشانده استبدادی را گرفته و بسیاری از آن‌ها را به سرنگونی کشانده است. نخستین جرقه‌های این مرحله از بیداری اسلامی با قیام مردم تونس علیه حکومت دیکتاتوری زین‌العابدین بن علی زده شد و دیری نگذشت که بخش زیادی از منطقه غرب آسیا و شمال آفریقا غرق در این جنبش شد. (خرمشاد و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۳-۴۱)

۳- شاخص‌های بیداری اسلامی

از مهم‌ترین شاخص‌های بیداری اسلامی مبتنی بر دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب می‌توان به موارد مندرج در جدول (۲) اشاره کرد:

شاخص‌های بیداری اسلامی	
۱. اسلام‌خواهی	۷. شفاف شدن مرز بین اسلام ناب و اسلام امریکایی
۲. مردمی بودن	۸. دفاع از مظلوم و ملت‌های تحت ستم و عدالت‌خواهی
۳. استقلال‌خواهی و آزادی‌خواهی	۹. مبارزه با ظلم و یک‌جانبه‌گرایی
۴. مبارزه با استبداد و خودکامگی حکام اقتدارگرا در منطقه	۱۰. تکیه بر فرهنگ اصیل اسلامی در مقابل فرهنگ غرب
۵. ضداستعمار، ضدسلطه، ضدغرب و ضدامریکا	۱۱. نقش رهبری دینی
۶. دفاع از آرمان فلسطین و ضدیت با صهیونیسم	

جدول (۲): شاخص‌های بیداری اسلامی مستخرج از بیانات رهبر معظم انقلاب در یک نگاه

۴- جریان‌شناسی تحولات تونس

تونس با تاریخ بیش از سه‌هزارساله خود در میان امپراتوری‌ها و تمدن‌های مختلف دست‌به‌دست شده که کارتاژها، رومی‌ها، اعراب مسلمان و ترک‌های عثمانی مهم‌ترین آن‌ها بوده‌اند. از هرکدام از این دوران، آثار ارزشمندی برجای مانده که در طول سال‌های اخیر محل درآمد سرشار برای این کشور از قبل جهانگردان عمدتاً اروپایی شده است. تونس پس از استقلال از فرانسه در سال ۱۹۵۶، حبیب بورقیبه را به‌عنوان رئیس‌جمهور خود داشت که طبق دیدگاه بورقیبه، تجدد بر اساس اصل گسست از سنت عربی - اسلامی بنیان نهاده شده بود. او ضمن ستایش غرب، سنت عربی - اسلامی را مورد انتقاد شدید قرار داد. (مرکز الاستشارات و البحوث، ۱۳۸۸: ۴۷-۳۷)

در رژیم بن علی وضعیت به‌گونه‌ای متفاوت بود به‌طوری‌که هنگام به حکومت رسیدن وعده اصلاحات سیاسی داد و در پی ایجاد جامعه‌ای دموکراتیک‌تر بود هرچند که این شرایط نیز دیری نپایید. درنهایت در زمان بن علی نیز قدرت شخصی مانند دوران بورقیبه از کانال حزب قدرتمند حاکم اعمال می‌شد، حزبی که تقریباً از ارگان‌های دولتی قابل‌تمایز نبود و با نهاد دولت درهم آمیخته بود. این حزب از مزایا و امتیازات بالایی بهره‌مند بود به‌گونه‌ای که برای در قدرت ماندن نیازی نبود که تنها حزب قانونی کشور باشد. درواقع در تونس احزاب دیگری نیز به صورت قانونی وجود داشتند، اما قواعد بازی سیاسی در این کشور به‌گونه‌ای بوده که احزاب دیگر، به‌تنهایی یا حتی در ائتلاف با هم نیز نمی‌توانستند جایگزین حزب حاکم شوند و موانع جدی برای مشارکت احزاب واقع در این کشور به چشم می‌خورد. در مطالعه رویدادهای مربوط به تونس یکی از مسائل قابل توجه این بود که جامعه تونس در تمام دوران، جامعه‌ای اسلامی بوده و هست، با وجود این دولت زین‌العابدین بن علی در تونس و قبل از او بورقیبه نه تنها طرفدار مظاهر دینی نبودند، بلکه به مرور زمان دین در این کشور دولتی شده بود، به‌طوری‌که در حکومت تحت

سرپرستی بن علی تمامی افرادی که به مساجد می‌رفتند در فهرست افراد مشکوک و تحت نظر سازمان‌های امنیتی قرار می‌گرفتند. (مرکز الاستشارات و البحوث، ۱۳۸۸: ۹۹-۹۸)

راشد الغنوشی با انتشار ماهنامه «المعرفه» در اوایل سال ۱۹۷۰ نخستین گام برای تشکیل جنبش اسلامی تونس را برداشت و در این راه با مشکلات فراوانی مواجه شد و پای او حتی به چوبه دار هم رسید، اما سرانجام به خارج از کشور تبعید شد. (عبدالله، ۱۳۹۱: ۲۳۸-۲۳۴) اسلام‌گرایان تونس به مدت دو دهه فشار و سنگینی سرکوب‌گرانه حکومت دیکتاتوری بن علی از قبیل شکنجه، زندان یا تبعید را تحمل کردند. به طوری که بلافاصله پس از خروج بن علی در ژانویه ۲۰۱۱، اسلام‌گرایان حزب النهضه که زمانی فعالیتشان ممنوع بود، از سایه بیرون آمده، از خارج بازگشته و خود را به‌عنوان قوی‌ترین نیروی سیاسی تونس پس از انقلاب تثبیت کرده‌اند. (قومانی، ۱۳۹۱: ۲۶۴-۲۵۷)

باید توجه داشت که تونس کشوری در حال توسعه در منطقه آفریقای شمالی با مردمی مسلمان است که در دوران پس از استقلال از فرانسه از سال ۱۹۵۶ و در زمان حکومت حبیب بورقیبه و زین‌العابدین بن علی به نسبت سایر کشورهای آفریقای شمالی تغییرات بسیاری را به خود دیده است. چندین دهه نظام تک‌حزبی با تمامیت‌خواهی این دو رئیس‌جمهور بر تونس سایه افکنده بود، اما تونس نیز ویژگی‌هایی دارد که آن را از سایر کشورهای شمال آفریقا متمایز می‌کند. تونس کشوری جمهوری است که برخلاف بسیاری از کشورهای عربی، نیروهای نظامی در صحنه قدرت حضور ندارند. (مرکز الاستشارات و البحوث، ۱۳۸۸: ۴۷-۳۷)

اعتراض‌ها در تونس جنبه خودانگیخته و کمتر سازمان‌دهی شده داشت. این اعتراض‌ها بیشتر از نواحی روستایی و پیرامونی فراموش‌شده، آغاز و به شهرهای بزرگ‌تر گسترش یافت. در این میان احزاب سیاسی و رهبران کاریزماتیک در هدایت مسیر اعتراض‌ها نقش چندانی نداشتند و این اعتراض‌ها در عمل بدون رهبری و خودجوش بودند. حتی حزب النهضه نیز به دلیل ممنوع بودن فعالیتش نتوانست نقش تأثیرگذاری در روند انقلاب ایفا کند. (وریمی، ۱۳۹۱: ۱۵۶-۱۵۳)

جریان النهضه که ۸۰ سال پیش در تونس شکل گرفت در نوشته‌های خودشان بعد از پیروزی انقلاب اسلامی امام را امام امت اسلامی معرفی کردند و بدیل و جایگزینی هم فرض نکردند با اینکه سنی مذهب بودند، باز هم امام را پذیرفتند و قبله‌گاه خودشان را ایران اسلامی قرار داده بودند، اما این جریان اسلامی، پروژه مدیریتی نداشت و در واقع به صورت غیرمنسجم در اداره کشور رفتار می‌کرد، زیرا هیچ امیدی نداشت که روزی می‌تواند حاکم شود. بنابراین کادر مورد نیاز خودش را تربیت نکرده بود، در حالی که جریان اسلامی انسجام لازم را نداشت و تربیت نیروی لازم را نکرده بود، جریان لائیک که در بدنه دو دولت گذشته بورقیبه و بن علی بودند و لایه‌لایه بودند. این‌ها هم نیروهای پا به کاری داشتند و در عالی‌ترین سطوح مدیریتی کار کرده بودند و در خارج از تونس دوره مدیریتی دیده بودند و صبغه مدیریتی داشتند، توانستند در شعار مبارزه

با جریان اسلامی با هم متحد شوند. این اتحاد جریان لائیک کمک کرد تا النهضه بتواند در انتخابات اصلی تونس رأی اکثریت را بگیرند و حاکم شوند. آن چیزی که منجر به شکست جریان اسلامی به خصوص النهضه شد به دلیل افراط‌گرایی و انتخاب قبله‌گاه غیرمتناسب با تفکر حاکم بر فرهنگ و تمدن تونس بود. (مصاحبه با رضانی گل‌افزایی، ۹۴/۰۹/۰۴)

النهضه ابتدا تصور می‌کرد یک جریان اسلامی غالب است که می‌تواند کل اسلامی‌ها را زیر چتر خودش بگیرد، ولی بعد که وارد قضیه شدند، فهمیدند که اشتباه کردند، زود خودشان را جمع کردند. به‌طور کلی اخوانی‌ها چند مشکل اساسی در رهبری و مدل حکومتی‌شان داشتند. یکی اینکه اولاً تونس یک جامعه مختلط بود که یک جریان اسلامی در آن بود و جریان‌های غیراسلامی، قومی و ملی و نگاه به غرب و لائیک هم وجود داشت و به قول عرب‌ها یک جامعه مشکل است. اسلامی‌ها یک درصدی از مردم بودند که اکثریت توانستند به راشد الغنوشی رأی بدهند تا حکومت را به دست بگیرد و اساساً جامعه و مردم تونس مردم مسلمانی هستند که به دلیل برنامه‌ها و مهندسی‌های غربی‌ها طی سال‌ها، با مسائل اسلام واقعی فاصله دارند با اینکه نگاهشان نگاه اسلامی میانه است. سابقه اسلامی شدنشان یک سابقه اسلامی بسیار خوبی است. حتی نگاهشان به جهان اسلام یک نگاه وحدتی است و نگاه تفرقه‌ای وجود ندارد. اشکال دوم، این بود که مدل حکومتی نداشتند، یعنی این‌ها قرار بود که بیایند یک حکومتی را ایجاد بکنند و این مدل حکومتی چه می‌توانست باشد؛ مدل بن علی، دموکراتیک باشد، سوسیال‌دموکراسی باشد، اسلامی باشد، یک چیز مشترک باشد، خودشان هم نمی‌دانستند چه کار بکنند و اساساً آمادگی برای اینکه یک مدل حکومتی ارائه بدهند، نداشتند. مشکل بعدی این بود که از تجربیات حکومت اسلامی ایران نتوانستند استفاده بکنند، نمی‌دانستند بالاخره با غرب رابطه‌شان باید تا چه حدی باشد؟ با جریان‌های اسلامی باید رابطه‌شان تا چه حدی باشد؟ وغیره. (مصاحبه با اکبری، ۹۵/۰۴/۲۸)

مشکل اساسی برخی از سیاسیون و استراتژیست‌ها در حوزه روابط بین‌الملل در قبال تحولات منطقه، عدم آشنایی با وضعیت جامعه‌شناختی در منطقه غرب آسیا و شمال آفریقا - که اکثریت آن را مسلمانان تشکیل می‌دهند - است. به عبارت دیگر سیاستمداران غربی به دلیل عدم شناخت شرایط اجتماعی و فرهنگی منطقه، فاقد درک صحیح از تحولات و خیزش‌های اسلامی در آن هستند. برخی تلاش می‌کنند تحولات عمیق و ریشه‌دار غرب آسیا را در ادامه پروژه خاورمیانه بزرگ آمریکا تحلیل کنند درحالی‌که واقعیت این است که در محتوای پروژه خاورمیانه بزرگ، تغییرات باید با روندی کند و بلندمدت صورت می‌گرفت و بروز هرگونه خیزش یا انقلاب در مغایرت با اصول طرح خاورمیانه بزرگ است، مضافاً اینکه آمریکا در این پروژه، به عوامل جامعه‌شناختی و به‌ویژه نقش هویت، مذهب و فرهنگ منطقه توجه نکرد و اصلاحات را در قالب نگرش لیبرال دموکراسی طراحی کرد، درحالی‌که مطالبات و اصلاحات موردنظر مردم مبتنی بر

مبنای هویتی و فرهنگی است و در نتیجه این پروژه با ناکارآمدی جدی مواجه شد. (امیر عبداللهیان، ۱۳۹۵: ۱۵۹-۱۵۸)

یافته‌های پژوهش

بر مبنای یافته‌های تحلیل مضمون صورت گرفته بر روی مصاحبه‌های عمیق با کارشناسان و مطلعان، با هدف پاسخ‌گویی به پرسش‌های اصلی و فرعی پژوهش، به تفکیک یافته‌های مربوط به پرسش‌های مصاحبه همراه با گزیده‌ای از مصاحبه‌ها برای تبیین بیشتر در کنار جداول مرتبط آمده است. سپس برای احصای توصیه‌های راهبردی مستخرج از سناریوها، اشاره‌ای به سناریوها و چگونگی شکل‌گیری آن‌ها شده است. شایان‌ذکر اینکه با تشکیل پانل تخصصی در قالب یک گروه ۵ نفره، به بازیگران اصلی، نیروهای پیشران و عدم قطعیت‌ها امتیازدهی صورت گرفت که به شرح جداول، شکل‌ها و نمودارهای ذیل ارائه شده است.

۱- شناسایی قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها

در جدول (۳) به مهم‌ترین محورهای فعالیت ایران در تونس و ظرفیت‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی از نگاه مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است. از مهم‌ترین محورهای فعالیت می‌توان به توانمندسازی نهادهای اسلامی در تونس، امکان تفاهم و فعالیت مشترک با سکولارها و اسلام‌گرایان بر اساس اهداف مشترک، فعالیت در حوزه کتاب، هنر و تئاتر، برگزاری همایش‌ها و نمایشگاه فرهنگی، تلاش برای کم‌رنگ کردن سلفی‌گری اشاره کرد. از مهم‌ترین ظرفیت‌های اقتصادی می‌توان به صنعت توریسم، نفت، گاز و فسفات اشاره کرد که می‌تواند به هر دو کشور برای تحقق اهداف و حفظ منافعشان کمک کند. از جنبه سیاسی نیز داشتن اهداف نسبتاً مشترک، دشمنان مشترک و نداشتن پیشینه چالش‌دار بین دو کشور ظرفیت مناسب برای همکاری مشترک مؤثر است. از نظر فرهنگی هم به دلیل آنکه به نظر مصاحبه‌شوندگان بهترین و ماندگارترین کار است، می‌توان با توجه به ظرفیت بالای گرایش به مذهب مالکی از این ظرفیت برای تحقق اهداف مختلف بهره گرفت.

جدول (۳): قابلیت‌ها و ظرفیت‌های موجود در تونس برای تأثیرگذاری ایران

مضمین	مقولات	مفاهیم
قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها	توانمندی	امکان ارائه الگوی خوب به جهان توسط انقلاب ایران
		امکان تفاهم هم‌زمان ایران با سکولارها و اسلام‌گراها
		امکان حضور ایران در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی
		پذیرش انقلاب اسلامی به‌عنوان فرایند مبارزه با ظلم
		تأکید بر بسترهای تسامح و تعامل
		توانمندسازی نهادهای اسلامی
		توانمندی همه‌جانبه جمهوری اسلامی در کمک به تونس
		دیپلماسی عمومی بدون برانگیختن حساسیت

مضمین	مقولات	مفاهیم
		رویکرد مثبت مردم تونس نسبت به جمهوری اسلامی
		سابقه تشیع در تونس قبل از بنی امیه
		طرفداری از حق و مقاومت مشترکات ایران و تونس
		ظرفیت بالای ایران و تبدیل شدن به قدرت منطقه‌ای
		فعالیت در حوزه فرهنگی و کتاب
		فعالیت در حوزه هنر و تئاتر
		توجه به فعالیت‌های ارتباطی رسمی (سفارت، نمایندگی)
		وجود ظرفیت برگزاری همایش‌های مشترک در سطح جهان اسلام
		الهام‌پذیری جنبش رهبران اسلام‌گرای تونس از انقلاب اسلامی و اندیشه امام خمینی
		دفاع از آرمان فلسطین و ضدیت با رژیم صهیونیستی اسرائیل
قابلیت‌های تونس		امکان سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی و فرهنگی
		امکان انطباق ساختار حکومتی با ارزش‌ها و الگوهای اسلامی
		گرایش مردم به باورها و ارزش‌های اسلامی
		گرایش جامعه تونس به کشورهای شرقی مانند روسیه، چین و ایران
		وجود معادن فسفات در تونس
ظرفیت‌های اقتصادی		زمینه فراوان پذیرش توریسم
		گاز
		نیاز تونس به نفت
		وجود اهداف نسبتاً مشترک
ظرفیت‌های سیاسی		تمرکز بر پیشینه بدون چالش
		دشمنان مشترک
		اثرگذاری فرهنگی بهترین و ماندگارترین کار
ظرفیت‌های فرهنگی		بافت فرهنگی-تاریخی مشترک تونس و ایران به‌ویژه مالکی‌ها و امکان کار فراوان با آنها
		وجود زمینه برای افزایش سواد دینی
		تأثیر تبلیغ برای روشن شدن حقایق
		طریقه جذب به طرف تشیع
		تأکید بر مشترکات مسلمانان (اهل بیت و قرآن)
		موفقیت تصوف در مقابله با سلفی‌ها

۱-۱- دیدگاه صاحب‌نظران

صادق رمضانی گل‌افزایی بر ظرفیت‌های مشترک فرهنگی - تاریخی ایران و تونس تأکید می‌کند و می‌گوید: وزیر اسبق فرهنگ تونس به من گفت: «اگر تاریخ و تمدن ایرانی را از تاریخ و تمدن

تونس حذف کنیم، این تاریخ و تمدن فروخواهد ریخت.» (مصاحبه با رضانی گل‌افزایی، ۹۴/۰۹/۰۴) کربلایی، اقتصاد را مهم‌ترین مشکل تونس که در حال حاضر با آن دست‌وپنجه نرم می‌کند، می‌داند و معتقد است جمهوری اسلامی قطعاً با سرمایه‌گذاری به‌خصوص در بخش کشاورزی، معادن فسفات و حمل‌ونقل درون‌کشوری که تونس شدیداً به سرمایه‌گذاری در آن‌ها نیاز دارد می‌تواند بر تأثیرگذاری مثبت خود بیفزاید (کربلایی، ۹۵/۰۵/۲۵). سید افقهی مهم‌ترین قابلیت جمهوری اسلامی را در بحث اقتصادی می‌داند و همچنین تأکید دارد ما در دو محور می‌توانیم در تونس فعالیت کنیم: ۱. محور رسمی (سفارت و نمایشگاه)؛ ۲. دیپلماسی عمومی (فعالیت‌های قانونی غیر دیپلماتیک بدون برانگیختن حساسیت‌ها) که تونسی‌ها احساس کنند که ایرانی‌ها همه تونسی‌ها را دوست دارند که البته یک هنرمندی خاصی را می‌خواهد. (مصاحبه با سید افقهی، ۹۵/۰۶/۱۴)

۲- شناسایی و دسته‌بندی بازیگران مؤثر بر جریان بیداری اسلامی

بر اساس تحلیل مصاحبه‌ها، بازیگران تحت نفوذ، توصیه‌پذیر و خارج از کنترل داخلی و خارجی به تفکیک شناسایی و میزان تأثیرگذاری آنان مشخص شد که به شرح جدول‌های (۴) و (۵) ارائه شده است. اگرچه بازیگران درون ایران از یکدیگر تفکیک شده‌اند، اما به دلیل آنکه انتظار است مبتنی بر سیاست‌ها و برنامه‌ریزی کشور به‌طور هماهنگ در تونس عمل کنند، در مجموع به‌عنوان یک بازیگر واحد در عرصه تحولات شناخته می‌شوند. بازیگران دیگری هم در عرصه داخلی و منطقه‌ای حضور داشتند که به جهت تعیین درجه اهمیت آنان، بازیگران کم‌اهمیت‌تر از فرایند سناریونویسی کنار گذاشته شدند.

۲-۱- بازیگران تحت نفوذ و توصیه‌پذیر

جدول (۴): بازیگران تحت نفوذ و توصیه‌پذیر از ایران مؤثر بر جریان بیداری اسلامی

ضریب اهمیت				بازیگران تحت نفوذ و توصیه‌پذیر
۳	۱. سپاه قدس		بازیگران داخل ایران	
۲	۲. وزارت امور خارجه			
۳	۳. سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی			
۲	۴. وزارت اطلاعات			
۱	۵. سازمان صداوسیما			
۱	۶. جامعه المصطفی العالمیه			
۳	۱. حزب النهضه	توصیه‌پذیر	بازیگران تونسی	
۱	۲. حزب سکولار ندای تونس			
۳	تحت نفوذ شیعیان و محبان اهل بیت (اهل تصوف)		بازیگران منطقه‌ای	
۲	تحت نفوذ حزب‌الله لبنان و محور مقاومت			
۲	توصیه‌پذیر ۱. ترکیه ۲. قطر			
۳	۱. روسیه		بازیگران بین‌المللی	
۲	۲. چین			

۲-۲- بازیگران خارج از نفوذ

جدول (۵): بازیگران خارج از کنترل ایران مؤثر بر جریان بیداری اسلامی

ضریب اهمیت			بازیگران خارج از نفوذ
۲	۱. گروه‌های سلفی	در صحنه داخلی تونس	
۱	۲. احزاب ملی‌گرا عرب		
۱	۳. گروه‌های لیبرال		
۳	۴. دولت الباجی قائد السبسی		
۲	۱. رژیم صهیونیستی اسرائیل	در صحنه منطقه‌ای	
۲	۲. امارات		
۲	۳. عربستان		
۳	۱. امریکا	در صحنه بین‌المللی	
۳	۲. فرانسه		
۱	۳. اتحادیه اروپا		

۳- شناسایی پیشران‌ها

پس از شناسایی پیشران‌ها بر اساس نظرات مصاحبه‌شوندگان، اعضای گروه پژوهش به هر یک از پیشران‌ها به لحاظ میزان تأثیر (اهمیت) و عدم قطعیت امتیاز دادند که به شرح جدول (۶) ارائه شده است. این پیشران‌ها در مرحله توصیف روایت سناریوها نقش اساسی داشته و البته مهم‌ترین آن‌ها از نظر اهمیت و عدم قطعیت، عدم قطعیت‌های کلیدی را تعیین می‌کنند که نقش اساسی در ارائه توصیه‌های راهبردی دارند.

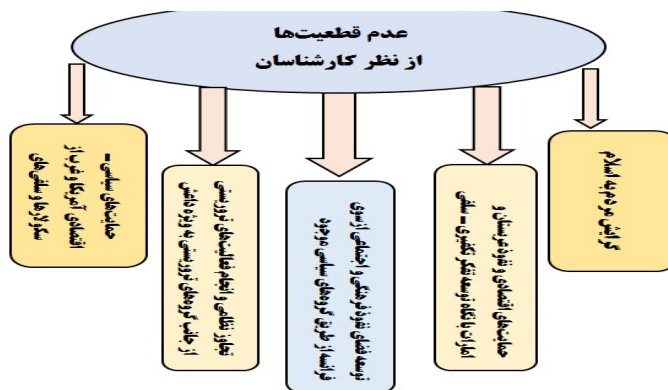
جدول (۶): وزن‌دهی به پیشران‌ها بر اساس ضریب تأثیر (اهمیت) و عدم قطعیت

پیشران‌ها					
بالفعل	ضریب تأثیر	ضریب عدم قطعیت	بالباقه	ضریب تأثیر	ضریب عدم قطعیت
مثبت	گسترش طبقه متوسط جدید با گرایش سکولارانه و افزایش مطالبات اجتماعی	۲	۱	-	
	افزایش میزان بهره‌گیری مردم از شبکه‌های اجتماعی (فیس‌بوک و توییتر)	۲	۱	-	
	ادامه همزیستی مسالمت‌آمیز اسلام‌گرایان (النهضة) با سایر گروه‌ها و احزاب به‌ویژه حزب حاکم	۲	۱	-	
	گرایش روزافزون مردم به اسلام	۳	۳	-	
منفی	وجود مشکلات اقتصادی و فساد فراگیر همراه با بیکاری جوانان و افزایش قیمت‌ها	۱	۱	شکل‌دهی گروه‌های تروریستی و حمایت از آن‌ها برای فشار بر اسلام‌گرایان از سوی غرب	۲
	کاهش تقاضا برای گردشگری و کم شدن درآمدهای ناشی از آن	۱	۲	گسترش فضای امنیتی در جامعه و تحت‌فشار قرار گرفتن اسلام‌گرایان به‌ویژه حزب النهضة	۱

پیشران‌ها					
۲	۱	رشد و گسترش جریان سلفی‌گری و بازگشت داعش	۱	۱	حضور بیش‌ازپیش عناصر و جریان‌های حاکم در حاکمیت پیشین در قدرت و تصمیم‌گیری‌های سیاسی
۱	۲	همکاری و حمایت فرهنگی - اقتصادی ایران و محور مقاومت از احزاب اسلام‌گرا به‌ویژه النهضه	۱	۱	همکاری‌های سیاسی و اقتصادی ترکیه با تونس
۲	۱	تجاوز و انجام فعالیت‌های تروریستی از جانب گروه‌های تروریستی به‌ویژه داعش	۱	۲	حمایت‌های اقتصادی و نفوذ فرهنگی عربستان و امارات با نگاه توسعه تفکر تکفیری- سلفی در تونس
		-----			مثبت
۲	۱	اعمال تحریم‌های سیاسی و اقتصادی از سوی امریکا و غرب برای مهار انقلاب و تغییر مسیر تحولات	۲	۲	توسعه فضای نفوذ فرهنگی و اجتماعی از سوی فرانسه با توجه به روابط خوب با گروه‌های سیاسی موجود در تونس (به‌ویژه سکولارها)
۲	۳	حمایت‌های سیاسی - اقتصادی امریکا و غرب از سکولارها و گروه‌های سلفی تکفیری			-----
					مثبت
					منفی
					بین‌المللی

۴- شناسایی عدم قطعیت‌ها از نظر کارشناسان و خبرگان

پیشران‌ها از سوی کارشناسان مورد بررسی قرار گرفت و به لحاظ میزان تأثیر (اهمیت) و عدم قطعیت به آن‌ها نمره داده شد تا عدم قطعیت‌های مربوط به تحولات تونس مشخص شوند. از نظر کارشناسان بر اساس امتیازات داده‌شده از سوی اعضای پانل و مبتنی بر تعریف ارائه‌شده در خصوص چگونگی امتیازدهی، پنج عدم قطعیت مهم در مسئله تونس وجود داشت که در شکل شماره (۱) ارائه شده است.

شکل (۱): عدم قطعیت‌ها از نظر کارشناسان

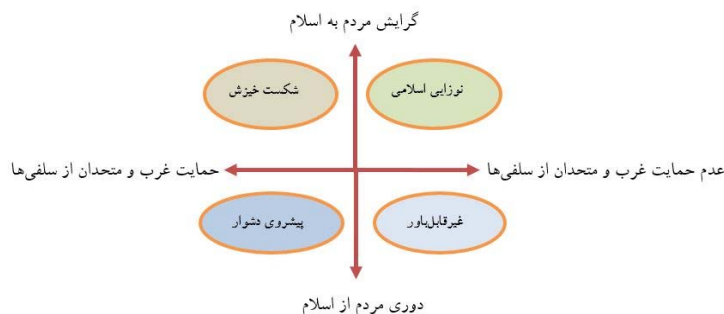
۵- تعیین عدم قطعیت‌های کلیدی و تدوین چهارچوب سناریوها

برای طراحی چهارچوب سناریوها باید این پنج عدم قطعیت به تعداد کمتری تنزل پیدا می‌کردند. به این ترتیب، اعضای گروه پژوهش پس از بررسی‌های لازم به این نتیجه رسیدند که سه مورد از عدم قطعیت‌ها تابع دو مورد دیگر هستند. به این ترتیب از نظر کارشناسان، عدم قطعیت‌های توسعه فضای نفوذ فرهنگی و اجتماعی فرانسه، حمایت‌های اقتصادی عربستان و امارات با نگاه توسعه تکفیری‌ها، تجاوز نظامی و فعالیت‌های تروریستی و حمایت‌های سیاسی و اقتصادی امریکا با هم ترکیب و ذیل عدم قطعیتی با عنوان حمایت غرب و متحدان از گروه‌های سلفی-تکفیری قرار گرفتند که تقریباً پوشش‌دهنده همه عدم قطعیت‌های مذکور است. با این وصف، با ترکیب عدم قطعیت‌های مذکور، دو عدم قطعیت کلیدی تأثیرگذار شناسایی [و با توجه به دوسویه بودن عدم قطعیت‌های احصا شده از سوی کارشناسان که می‌شد با وجود/عدم یا تقویت/تضعیف، آن‌ها را توصیف کرد و از ترکیب و سازگاری آن‌ها، سه سناریو به شرح جدول شماره (۷) مشخص شدند. البته یک سناریو غیرقابل‌باور بود که حذف شد.

جدول (۷): عدم قطعیت‌های کلیدی و بررسی سازگاری عدم قطعیت‌ها در سناریوهای بیداری اسلامی تونس

شماره	عدم قطعیت ۱	عدم قطعیت ۲	نام سناریو
۱	گرایش مردم به اسلام	عدم حمایت غرب و متحدان از گروه‌های سلفی - تکفیری	نوزایی اسلامی
۲	گرایش مردم به اسلام	حمایت غرب و متحدان از گروه‌های سلفی - تکفیری	شکست خیزش
۳	عدم گرایش مردم به اسلام	حمایت غرب و متحدان از گروه‌های سلفی - تکفیری	پیشروی دشوار
۴	عدم گرایش مردم به اسلام	عدم حمایت غرب و متحدان از گروه‌های سلفی - تکفیری	غیرقابل‌باور

بر اساس تحلیل صاحب‌نظران، سه سناریوی اصلی برای تبیین آینده تحولات بیداری اسلامی در تونس به ترتیب سناریوی نوزایی اسلامی، سناریوی مقوم بیداری اسلامی - که می‌شود گفت مورد نظر و می‌تواند سناریوی مطلوب ایران باشد - سناریوی شکست خیزش، سناریوی رقیب و بدیل بیداری اسلامی - که به نظر می‌رسد مورد نظر و مطلوب امریکایی‌ها و غربی‌ها و نامطلوب ایران است - و سناریوی پیشروی دشوار که سناریوی وسط است و تحقق آن با دشواری‌های خاصی روبرو خواهد بود، می‌باشند. در نمودار زیر، حالات مختلف قرارگیری سناریوها مشخص شده است.

نمودار (۱): وضعیت قرارگیری سناریوها با توجه به موقعیت عدم حمایت کلیدی

نتیجه‌گیری

با بررسی تحولات بیداری اسلامی در تونس و اخذ نظرات مصاحبه‌شوندگان این مهم استنباط شد که این تحولات به‌عنوان یکی از مسائل راهبردی جهان اسلام در حوزه احیای جایگاه تمدن اسلامی و توسعه و خودتکایی کشورهای اسلامی قابل تأمل است که می‌تولد کلیه اندیشمندان و سیاست‌گذاران مسلمان، استمرار حیات و شکوفایی آن را در دستور کار خویش قرار دهند. در شرایط کنونی، تونس در عرصه داخلی گرفتار رقابت و اختلافات گروه‌های سیاسی، بی‌ثباتی، ناامنی، رشد جریان‌های سلفی، دودستگی در درون جامعه و بدبینی نسبی به توانمندی و نیت جریان‌های اسلام‌گرا شده است. در عرصه سیاست خارجی نیز شاهد تغییرات کمی در سیاست خارجی رژیم گذشته، نادیده گرفتن اصول و خواست اسلامی مردم، تلاش برای جلب نظر قدرت‌های متحجر منطقه‌ای از جمله عربستان سعودی و قدرت‌های بزرگ جهانی و همچنین انفعال در برابر جنایت‌های رژیم اشغالگر صهیونیستی است. تونس صحنه رقابت بازیگران مختلفی شامل گروه‌های داخلی و حامیان بین‌المللی آن‌ها بر سر قدرت در داخل و خارج این کشور است. لذا برای پاسخ به پرسش اصلی پژوهش که مهم‌ترین توصیه‌های راهبردی برای تداوم جریان بیداری اسلامی در تونس چیست؟ پژوهشگر با استفاده از خبرگان این حوزه و تشکیل گروه پژوهش، همان‌طور که در بخش تجزیه و تحلیل توصیف شد؛ ابتدا بازیگران، پیشران‌ها و عدم حمایت کلیدی شناسایی کرد و به آن‌ها امتیازدهی صورت گرفت و با کنکاش و بررسی‌های متعدد کارشناسی، در نهایت سه سناریوی نوزایی اسلامی، شکست خیزش و پیشروی دشوار - که متناسب با شرایط سناریوها نام‌گذاری شدند - طراحی و نگارش شد. سپس با ترکیب موارد مشترک از توصیه‌های راهبردی (توصیه‌هایی برای تحقق دورنمای مطلوب و پرهیز از دورنمای نامطلوب) ارائه شده برای هر یک از سناریوهای سه‌گانه، مهم‌ترین توصیه‌های راهبردی با

محوریت ساختار و سیاست، فرهنگ، دیپلماسی و رسانه، سیاسی - امنیتی، اقتصادی، و علمی - آموزشی برای تحقق آینده مطلوب بیداری اسلامی در تونس به شرح ذیل ارائه شد:

الف - توصیه‌های راهبردی ساختاری و سیاست‌محور

۱. نظام‌سازی، نهادسازی و توانمندسازی گروه‌های همسوی داخلی تونس و مدل‌سازی فرهنگ جریان مقاومت و ترویج آن برای جلوگیری از الگو شدن الگوهای لائیک، لیبرالیسم غربی، یا ناسیونالیسم افراطی و غیره و همچنین حمایت غیرمستقیم و بدون حساسیت‌آفرینی از گروه‌ها و نیروهای اسلام‌گرای معتدل نظیر النهضه و کمک به اصلاح ساختارهای ناکارآمد؛
۲. کمک به تربیت و توانمندسازی سرمایه انسانی فکری و عملیاتی شایسته با تأکید بر تربیت انسان‌هایی آگاه، معتقد به ارزش‌های انسانی و باورمند به اعتقادات اسلامی اصیل برای شکل‌گیری ارتش جهان اسلام؛
۳. تقویت روحیه ضدصهیونیستی و ایجاد اتحاد و انسجام بین مردم، گروه‌های اسلامی و حتی غیراسلامی با برجسته‌سازی بعد عربی و اسلامی در قبال مسئله فلسطین و ملت مظلوم آن و آزادسازی قدس شریف از چنگال درنده صهیونیست‌ها؛
۴. تلاش برای ایجاد اتحاد منطقه‌ای حول گفتمان دشمنی با اسرائیل و ترویج این گفتمان برای ایجاد همگرایی عمومی بین مسلمانان با تأکید بر تقویت شکل‌گیری فضای منفی بین‌المللی علیه رژیم صهیونیستی، حس استقلال‌طلبی و مبارزه با استعمار.

ب - توصیه‌های راهبردی فرهنگ‌محور

۱. جهت‌دهی و تقویت نهادهای فرهنگی نظیر رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی برای فعالیت هدفمند با محوریت وحدت اسلامی و تقریب مذاهب؛
۲. فراهم‌سازی زمینه‌های تعامل فعال، مستمر و مؤثر بین گروه‌های مختلف اسلامی و غیراسلامی در تونس و نزدیک کردن آن‌ها به یکدیگر و ایجاد اتحاد و انسجام بین آن‌ها بر مبنای اشتراکات فرهنگی و ملی با تأکید بر گفتمان انقلابی و دشمن‌شناسی و روشنگری در بحث اقدامات غربی‌ها برای مصادره مسیر تحولات؛
۳. تعمیق ارتباط با مردم، گروه‌ها، احزاب و غیره و سخن گفتن با آن‌ها و جلب مشارکت و افزایش سرمایه اجتماعی و آماده‌سازی آن‌ها برای حضور فعال، مؤثر در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی و سیاسی.

ج- توصیه‌های راهبردی دیپلماسی و رسانه‌محور:

۱. فعال‌سازی دیپلماسی عمومی نوین و رسانه‌ای جمهوری اسلامی و ارتقای بیش‌ازپیش هماهنگی بین مجموعه‌های فعال در تونس با تأکید بر فعالیت‌های فرهنگی، قرآنی، هنری و علمی با بهره‌گیری از بهترین نیروهای دارای قدرت فکری، انگیزه انقلابی و پشتوانه علمی؛
۲. بهره‌گیری مناسب از فضای مجازی برای شناساندن اسلام واقعی و تمیزدهی آن از اسلام دروغین و جعلی برای نزدیک کردن اذهان مسلمانان تونس با سایر مسلمانان آزاده جهان با هدف تلاش برای ساخت تمدن نوین اسلامی؛
۳. توسعه تعامل رسانه‌ای بین رسانه ملی و رادیو و تلویزیون تونس و فراهم‌سازی امکان بهره‌گیری از تولیدات رسانه‌ای ایران متناسب با نیازهای مردم تونس و انتقال تجربیات رسانه ملی در حوزه‌های فنی، تولید و پخش؛
۴. بهره‌گیری از انواع و اشکال گوناگون رسانه‌های مستقیم مکتوب، صوتی، تصویری و غیره و نیز رسانه‌های غیرمستقیم اعم از گروه‌های مردمی، مسافران، سفیران فرهنگی و غیره انقلاب اسلامی.

د- توصیه‌های راهبردی سیاسی - امنیت‌محور:

۱. افزایش همکاری‌ها برای ایجاد ثبات و دموکراسی در تونس و حمایت از امنیت این کشور با ایجاد محیط همکاری فرامنطقه‌ای با محوریت کشورهای تحت نفوذ (محور مقاومت) و توصیه‌پذیر ایران برای جلوگیری از ورود تروریست‌ها؛
۲. ساماندهی گروه‌های حامی جریان مقاومت با شناسایی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های موجود و جذب و پرورش نیروها هم به‌طور رسمی و غیررسمی متناسب با بافت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی.

ه- توصیه راهبردی اقتصادمحور:

۱. حمایت‌های مالی و مادی و کمک‌های فکری و کارشناسی به افزایش رشد اقتصادی با از سرگیری تولید در بخش‌های راهبردی نظیر تولیدات کشاورزی، صنعت فسفات، رونق‌دهی به صنعت گردشگری، ایجاد اصلاحات در بخش بانکداری و پرورش روحیه و فرهنگ کارآفرینی به‌ویژه در جوانان.

و- توصیه‌های راهبردی علمی - آموزشی‌محور:

۱. فعال‌سازی نهادهای علمی - آموزشی فراملی و منطقه‌ای بین کشورهای درگیر در مسئله بیداری اسلامی در قالب بنیادهای بین‌المللی - منطقه‌ای با هدف انتقال ارزش‌ها، باورها، نظریات و دیدگاه‌های علمی جریان انقلاب اسلامی؛

۲. تقویت مناسبات و گفت‌وگوی علمی و نظری بین دانشگاه‌ها و مراکز علمی - آموزشی دینی ایران، تونس و محور مقاومت از طریق امضای تفاهم‌نامه‌ها و اسناد بالادستی برای ایجاد ارتباطات گسترده علمی و نظری بین اندیشمندان جریان انقلابی و محور مقاومت برای افزایش و بهره‌گیری از توان علمی این کشورها جهت پاسخ‌گویی به نیازهای فکری، علمی و فناوری و حمایت‌های فکری و تجهیزاتی از طریق تجهیز علمی و فناوری گروه‌های همسو؛

۳. ارتباط‌گیری با علما و صاحب‌نظران حوزه علم در مراکز دانشگاهی و حوزوی تونس به‌طور توأمان و شناسایی و سرمایه‌گذاری بر روی دانشجویان و علم‌پژوهان.

بر اساس یافته‌های پژوهش به پرسش‌های فرعی نیز به شرح زیر پاسخ داده شد:
پرسش فرعی نخست: چه قابلیت‌ها و ظرفیت‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی برای تداوم بیداری اسلامی در تونس وجود دارد؟

بر اساس یافته‌های کیفی پژوهش، ظرفیت‌ها و قابلیت‌های متنوعی وجود دارد که توجه به آن‌ها هم از سوی اسلام‌گرایان و هم جمهوری اسلامی می‌تواند به ادامه جریان بیداری اسلامی در بلندمدت کمک کند، ظرفیت‌ها و قابلیت‌های بالفعل و بالقوه‌ای همچون:

۱. ظرفیت‌های اقتصادی مثل تبادل گردشگر، انرژی و معادن فسفات که می‌تواند به هر دو کشور برای تحقق اهداف و حفظ منافعشان کمک کند؛

۲. ظرفیت‌های سیاسی مهمی نظیر: داشتن اهداف نسبتاً مشترک (فلسطین و بیت‌المقدس)، وجود دشمنان مشترک و نداشتن پیشینه چالش‌دار بین دو کشور، فرصت مناسبی را برای همکاری‌های مشترک بلندمدت به وجود می‌آورد؛

۳. ظرفیت و قابلیت‌های فرهنگی شامل: پیشینه و اشتراکات فرهنگی - تاریخی، وجود گرایش‌های مذهبی (مذهب مالکی) همراه و متعادل، علاقه به شعر و زبان فارسی، امکان همکاری‌های علمی و دانشگاهی، برگزاری جشنواره‌های هنری (تئاتر و سینما) و برپایی نمایشگاه‌های فرهنگی و مسابقات قرآنی که می‌توان از آن‌ها به مناسب‌ترین شکل بهره برد؛

۴. قابلیت انطباق ساختار حکومتی با ارزش‌ها و الگوهای اسلامی، الهام‌پذیری جنبش رهبران اسلام‌گرای تونس از انقلاب اسلامی و اندیشه امام خمینی، گرایش جامعه تونس به کشورهای شرقی مانند روسیه، چین و ایران و غیره.

پرسش فرعی دوم: مهم‌ترین پیشران‌ها، عدم قطعیت‌ها و بازیگران مؤثر بر بیداری اسلامی در تونس کدام‌اند؟

مبتنی بر دیدگاه‌های صاحب‌نظران و بر اساس جمع‌بندی یافته‌های کیفی پژوهش، در مجموع ۱۷ پیشران شناسایی شد که ۱۰ پیشران در عرصه داخلی، ۴ پیشران در عرصه منطقه‌ای و ۳ پیشران در عرصه بین‌المللی به شرح ذیل هستند.

پیشران‌های عرصه داخلی:

۱. شکل‌دهی گروه‌های تروریستی و حمایت از آن‌ها برای فشار بر اسلام‌گرایان از سوی غرب؛
۲. گسترش فضای امنیتی در جامعه و تحت‌فشار قرار گرفتن اسلام‌گرایان به‌ویژه حزب النهضه؛
۳. وجود مشکلات اقتصادی و فساد فراگیر همراه با بیکاری جوانان و افزایش قیمت‌ها؛
۴. کاهش تقاضا برای گردشگری و کم شدن درآمدهای ناشی از آن؛
۵. گسترش طبقه متوسط جدید با گرایش سکولارانه و افزایش مطالبات اجتماعی؛
۶. رشد و گسترش جریان سلفی‌گری و بازگشت داعش؛
۷. افزایش میزان بهره‌گیری مردم از شبکه‌های اجتماعی (فیس‌بوک و توییتر)؛
۸. همزیستی مسالمت‌آمیز اسلام‌گرایان (النهضه) با سایر گروه‌ها و احزاب به‌ویژه حزب حاکم؛
۹. حضور بیش‌ازپیش عناصر و جریان‌های حاکم در حاکمیت پیشین در قدرت و تصمیم‌گیری‌های سیاسی؛
۱۰. گرایش روزافزون مردم به اسلام.

پیشران‌های عرصه منطقه‌ای:

۱۱. همکاری و حمایت فرهنگی - اقتصادی ایران و محور مقاومت از احزاب اسلام‌گرا به‌ویژه النهضه؛
۱۲. حمایت‌های اقتصادی و نفوذ فرهنگی عربستان با نگاه توسعه تفکر تکفیری - سلفی در تونس؛
۱۳. همکاری‌های سیاسی و اقتصادی ترکیه با تونس؛
۱۴. تجاوز و انجام فعالیت‌های تروریستی از جانب گروه‌های تروریستی به‌ویژه داعش از مرز لیبی.

پیشران‌های عرصه بین‌المللی:

۱۵. تحریم‌های سیاسی و اقتصادی از سوی آمریکا و غرب برای مهار انقلاب و تغییر سیر تحولات؛
۱۶. حمایت‌های سیاسی - اقتصادی آمریکا و غرب از سکولارها و گروه‌های سلفی - تکفیری؛
۱۷. توسعه فضای نفوذ فرهنگی و اجتماعی از سوی فرانسه با توجه به روابط خوب با گروه‌های سیاسی موجود در تونس.

این پیشران‌ها از سوی کارشناسان مورد بررسی قرار گرفت و به لحاظ میزان تأثیر (اهمیت) و عدم قطعیت به آن‌ها نمره ۰ تا ۳ داده شد و بر اساس امتیازات حاصله درنهایت ۲ عدم قطعیت مؤثر بر تحولات تونس مشخص شد. با توجه به دوسویه بودن عدم قطعیت‌های احصا شده - که می‌شد با وجود/عدم یا تقویت/تضعیف، آن‌ها را توصیف کرد - جهت طراحی تعداد و چهارچوب سناریوها

و تعیین سازگاری آن‌ها، این عدم قطعیت‌ها بر اساس نظرات گروه پژوهش، با هم ترکیب شدند. این عدم قطعیت‌های اصلی عبارت‌اند از:

۱. گرایش مردم به اسلام؛
  ۲. حمایت‌های غرب و متحدان از گروه‌های سلفی - تکفیری.
- بر اساس تحلیل مصاحبه‌ها و امتیازدهی گروه پژوهش به لحاظ اهمیت، بازیگران مؤثر به تحت نفوذ و توصیه‌پذیر و خارج از نفوذ قابل تقسیم بودند. از مهم‌ترین بازیگران تحت نفوذ و توصیه‌پذیر می‌توان از حزب النهضة، شیعیان، حزب‌الله، چین و روسیه نام برد که با جمهوری اسلامی دارای رابطه و منافع مشترک هستند که در جدول شماره ۴ به تفکیک مشخص شده‌اند. از مهم‌ترین بازیگران خارج از نفوذ که در جدول شماره ۵ قبلاً ارائه شده است نیز می‌توان از امریکا، فرانسه، عربستان، رژیم صهیونیستی گروه‌های سلفی و غیره نام برد.

کتاب‌نامه

الف- کتب

۱. قرآن کریم، ۱۳۷۳، ترجمه محمدمهدی فولادوند، قم: انتشارات احسان.
۲. اسماعیلی، علی؛ نیکو، حمید؛ گل‌محمدی، مهدی، ۱۳۹۱، بیداری اسلامی، مبانی، زمینه‌ها و پیامدهای ژئوپلیتیک، تهران: انتشارات سوره مهر.
۳. امیرعبداللهیان، حسین، ۱۳۹۵، ناکارآمدی طرح خاورمیانه بزرگ در خیزش بیداری اسلامی، تهران: انتشارات مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه، چاپ اول.
۴. آقارضوی، سید محمد، ۱۳۹۲، گستره امواج بیداری اسلامی، تهران: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۵. عبدالله، عبد التواب، ۱۳۹۱، راشد الغنوشی: بیوگرافی و خوانش فکری، مندرج در جمعی از نویسندگان، اسلام سیاسی در تونس، ترجمه مصطفی اسماعیلی و مهدی عوض‌پور، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۶. عیوضی، محمدرحیم، ۱۳۹۴، تأثیرات فرهنگی انقلاب اسلامی بر رشد بیداری اسلامی، تهران: انتشارات پژوهشگاه هنر، فرهنگ و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
۷. غنوشی، راشد، ۱۳۷۰، حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، ترجمه سید هادی خسروشاهی، تهران: انتشارات مؤسسه اطلاعات.
۸. قومانی، محمد، ۱۳۹۱، اسلام سیاسی در تونس، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۹. مرکز الاستشارات و البحوث، ۱۳۸۸، رویارویی نظام حکومتی و احزاب سیاسی در تونس، ترجمه ابوالفضل تقی‌پور و صغری روستایی، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.

۱۰. وریمی، عجمی، ۱۳۹۱، اسلام‌گرایان و قدرت حاکم در تونس، مندرج در جمعی از نویسندگان، اسلام سیاسی در تونس، ترجمه مصطفی اسماعیلی و مهدی عوض‌پور، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۱۱. هینیک، مونیکه؛ هاتر، اینگه؛ بیلی، آجی، ۱۳۹۴، روش‌های تحقیق کیفی، ترجمه علیرضا صادقی و مهدی ابراهیمی، تهران: مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما.

ب- مقالات

۱۲. حاجی‌یوسفی، امیرمحمد، (۱۳۹۱)، «ایران و انقلاب‌های ۲۰۱۱ خاورمیانه: برداشت‌ها و اقدامات»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره ۲۸، صفحات ۱۳۷ تا ۱۶۲.
۱۳. خرمشاد، محمدباقر؛ کیانی، نیما، (۱۳۹۱)، «تمدن اسلامی - ایرانی، الهام‌بخش موج سوم بیداری اسلامی»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره ۲۸، صص ۲۷ تا ۵۰.
۱۴. شمشادی، کاکا، (۱۳۹۳)، «بیداری اسلامی ملت‌های مسلمان و تغییر رژیم در کشورهای عربی»، فصلنامه جبل‌المتین، دوره ۳، شماره ۶، صص ۱۱۱ تا ۱۲۶.

ج- پایان‌نامه

۱۵. پورقیومی، ایوب، ۱۳۹۲، راهبردهای تحقق خاورمیانه اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی، رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی.
۱۶. سعید محمدی، رضا، ۱۳۹۰، همگرایی جهان اسلام و تأثیر آن بر امنیت جمهوری اسلامی ایران (با تأکید بر بیداری اسلامی)، رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی.

د) اینترنتی

۱۷. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر رهبر معظم انقلاب، مجموعه بیانات، قابل دسترسی در: www.leader.ir.

ه- مصاحبه

۱۸. اکبری، حسین، (۹۵/۰۴/۲۸)، مصاحبه پیرامون جریان بیداری اسلامی در تونس.
۱۹. امیرعبداللّه‌یان، حسین، (۹۶/۰۵/۲۲)، مصاحبه پیرامون جریان بیداری اسلامی در تونس.
۲۰. رضانی گل‌افزایی، صادق، (۹۴/۰۹/۰۴)، مصاحبه در خصوص جریان بیداری اسلامی در تونس.
۲۱. سید افقهی، سید هادی، (۹۵/۰۶/۱۴)، مصاحبه در رابطه با بیداری اسلامی در تونس.
۲۲. کربلایی، مرتضی، (۹۵/۰۸/۰۸)، مصاحبه در رابطه با بیداری اسلامی در تونس.

و- انگلیسی

23. Aleya-Sghaiera, Amira. (2012). "The Tunisian Revolution: The Revolution of Dignity". *The Journal of the Middle East and Africa*. Volume 3. Issue 1. pp 18- 45.

24. Braun, V. & Clarke, V. (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3.

25. Culbertson, Shelly. (2016). "RAND's Shelly Culbertson Publishes Book on *Middle East After the Arab Spring*." April 19, 2016, <https://www.rand.org/blog/2016/04/rands-shelly-Culbertson-publishes-book-on-middle-east.html>. pp 13-15.